

4.

6.

УДК 340.12 (477)

ПРАВОВІ СЮЖЕТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ОБРЯДОВО-ЗВИЧАЄВІЙ КУЛЬТУРІ

LEGAL PLOTS IN THE UKRAINIAN TRADITIONAL CULTURE

Копельців-Левецька Є.Д.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства, соціології та політології
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

У статті проаналізовано думку про те, що характерною особливістю українського звичаєвого права є його обрядовість. Символічні обрядові дієства виявляються як акти правомірної поведінки, що стимулюють правомірну поведінку інших осіб – спостерігачів відповідного дієства. Ці дієства є одним із засобів і соціалізації людини загалом, і її правової соціалізації зокрема, слугують символами утвердження певних ідеалів, настановами на правомірні форми людського самовираження.

Ключові слова: правова ментальність, правове виховання, правосвідомість, правова традиція, звичаєво-обрядова культура, український народ.

В статье проанализировано мнение о том, что характерной особенностью права в украинской культуре обычаев является его обрядность. Символические обрядовые действия проявляются как акты правомерного поведения, которые стимулируют правомерное поведение других лиц – наблюдателей соответствующего действия. Эти действия являются одним из средств и социализации человека в целом, и ее правовой социализации в частности, служат символами утверждения определенных идеалов, установками на правомерные формы человеческого самовыражения.

Ключевые слова: правовая ментальность, правовое воспитание, правосознание, правовая традиция, культура обычаев, украинский народ.

The article analyses that the peculiar feature of Ukrainian common law is its ritualism. Symbolic ritual acts are revealed as the acts of good behavior of other people-observers of the corresponding act. These acts are one of the ways of person's socialization at whole and its legal socialization in particular and they are the symbols of establishing some ideals and the guidelines for legitimate forms of human self-expression.

Key words: legal mentality, legal upbringing, legal awareness, legal tradition, traditional culture, Ukrainian people.

Постановка проблеми. Сучасні обрядознавці, як і педагоги-філософи різних часів, визначають позитивні емоційні переживання основним стимулюючим чинником усвідомлення прав, свобод та обов'язків людини. Як відомо, незважаючи на життєві конфлікти, людина завдяки переживанням здебільшого обирає з правомірного чи протиправного людського досвіду саме правомірні форми реалізації своїх інтересів.

Правова ментальність як глибинний рівень правосвідомості народу й окремої особистості, який містить у собі свідоме й неусвідомлене сприйняття права, не може проявлятися в обрядово-звичаєвій культурі в «чистому» вигляді, тобто без зв'язку з іншими елементами ментальності морального, релігійного, естетичного змісту. Будучи взаємно плетеною з

ними, правова ментальність є невіддільною частиною настільки, що спроби розділити сфери, наприклад, морального і правового регулювання можуть досягти мети лише тоді, коли право й моральність розглядаються як різні за своєю природою. В іншому випадку, тобто не розглядаючи їх за природою, таке розділення є сумнівним. Адже як можна розділити сфери морального і правового регулювання, коли, наприклад, до складу морального ідеалу, сліди якого спостерігаються і в праві, входять такі «його складові, як правда – поняття про добро і зло, ідея свободи особистості і мета особистого та суспільного розвитку, соціально-політичний ідеал і сенс людського життя». Дослідники зазначають, що «ці складові морального ідеалу є одночасно й ознакою права як духовного феномена» [12, с. 68], тобто вони співпадають і за предметністю.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми традицій у праві висвітлювали в працях Ю.М. Оборотов, С.С. Павлова, М.В. Гримич та ін. Звичаєво-обрядову культуру досліджували О. Воропай, М. Костомаров, Б. Липський, Т.Рильський та ін. Правову ментальність висвітлювали у своїх працях вітчизняні і зарубіжні вчені, зокрема Р. Байніязов, Л. Бойко, А. Гирько, Ю. Горьковенко, А. Мордовцев, П. Музиченко, Ю. Оборотов, О. Овчинников та інші. Однак недостатньо висвітленою залишається проблема оригінального вираження правової ментальності через правові сюжети в контексті прояву його у звичаєво-обрядовій культурі.

Постановка завдання. У контексті нашого дослідження нас цікавить право як змістовне відображення правового досвіду українського народу й обрядово-звичаєва форма його трансляції, однак більшою мірою перше, ніж друге.

Виклад основного матеріалу. В етнопедagogіці здавна вважалося, що нездатна до критичної самооцінки людина не схильна сприймати права, свободи, обов'язки іншої людини, співчувати їй, надавати допомогу. Давні філософи називали збайдужілою людину, що не наділена гуманними рисами. Саме на основі гуманізму християнський виховний ідеал стоїть найближче до української національної духовності [4, с. 215].

В обрядово-звичаєвій культурі сформувалися певні форми поведінки, які цілком можна розглядати як стереотипні, тобто нормативно усталені, і в цьому розумінні як правові. Саме вони, на думку Б. Савчук, «визначають суть проблеми традиційної етноремативної культури, яка включає три головні рівні спілкування: «між своїми», «між своїми та чужими», а також контакт із потойбічним і сакральними світами (померлими божествами) [16, с. 355].

Ми вибрали рівні спілкування лише тому, що, з нашого погляду, вони є постійно присутніми в усіх жанрах названої культури і за будь-яких інших методологічних підходів у процесі її вивчення. Іншими словами, спілкування є «конституційним» елементом обрядово-звичаєвої культури, тому пошук та виявлення правової ментальності у цій сфері найбільш виправданий.

На першому рівні спілкування в системі обрядово-звичаєвої культури – «між своїми» – найбільш вагомою її формою є родинні виховні традиції, що містять у собі спосіб акумуляції та передачі наступним поколінням знань про родину, її духовно-моральні цінності та ідеали, джерело інтелектуального, морально-етичного та правового формування особистості. Ця сфера, на наш погляд, якнайповніше відповідає ментальності українського народу, оскільки вона вироблялася впродовж усієї історії розвитку українського етносу.

Генезу української родини і невід'ємного від неї українського виховного ідеалу бачив у передхристиянських часах Т.Ващенко. Він пояснював високий рівень нормативності родинного життя українців тією обставиною, що в агресивному зовнішньому середовищі це мало захисне значення, оскільки «здорова

родина є основою здорової, міцної держави. Розвал родини, навпаки, веде за собою і розвал держави» [6, с. 195]. Таким чином, високий рівень родинної культури, статус гідності жінки і матері виконували нормотворчу функцію для всіх соціальних шарів українства і на всьому ареалі їхнього проживання. Тому не випадково в «Ізборнику» 1076, де розроблено детальну програму поведінки для різних верств тогочасного суспільства на загальнодержавному рівні, робився наголос на гідності «захищати удовиць» [5, с. 94], а на рівні родинно-побутовому не могла бути жінкою-повитухою та жінка, яка була нечесною, жила без церковного шлюбу чи зраджувала чоловікові [7, с. 14]. Інакше й не могло бути, адже повитуха немовби упорядковувала, лагодила простір, встановлювала-відновлювала звичний порядок речей та водночас крок за кроком інкорпоровала дитину в новий соціум. І, таким чином, виконувала ладотворчу функцію, а в контексті нашого розуміння правотворчу функцію. Не менше значення нормотворчого характеру родини має її виховне спрямування щодо дитини, адже «сама жінка в українській родині брала на себе відповідальність догляду за дітьми» [8, с. 28]. Уже в колискових піснях дитина одержує перше найпростіше уявлення про добре й погане, можна й не можна, перші уроки чесності, неподільності добра, шанобливого ставлення до праці.

Як бачимо, первісні нормативи правового змісту формуються у дитини вже в колисковому віці. З часом, коли дитина дорослішає і стає більш свідомою свого родинного становища, вона копіює нормативність мікросередовища родини на решту позародинного світу. Ось чому таке визначальне значення у формуванні свідомості дитини має родинне виховання, що служить ґрунтом і для життя громадського. «У родинному й громадському житті, – писав Костомаров, – українці прагнуть незалежності; українська дівчина і жінка виступають у піснях як особистості духовні, ... вони рівноправні з чоловіками і не терплять їхнього деспотизму» [10, с. 27].

Таким чином, в аспекті комунікації «між своїми», репрезентативною формою якої найбільшою мірою є родина і родинне виховання, бачимо наявність правового регулювання, що проявляється у взаємозв'язку з вихованням, насамперед моральним, а відтак релігійним та естетичним.

В аспекті комунікації між «своїми та чужими» риси, набуті в межах родинного спілкування, переносяться на сферу громадського життя згідно з принципом «моделі рольового поводження в соціумі». Ця модель поводження є наслідком формування правової культури в дитини, яка «прямо пропорційно залежить від правової культури суспільства та правової культури осіб, що мають забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини. У разі ефективного функціонування прав та свобод дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення» [13, с. 93]

Проявом права в комунікативній сфері між «своїми» і «чужими» є явище побратимства, посестринства. Тут народна педагогіка, маючи глибоке етно-історичне коріння, виявляє факт морально-правового

зближення осіб та прагнення здійснювати міжособистісну взаємодопомогу. Таку ж функцію зближення і взаємодопомоги виконують обряди почесного батьківства (звичай обрання новонародженої дитини начебто других батьків).

У ньому водночас проявляється широкий спектр народних уявлень про співучасть громади у житті своїх членів та взаємостосунки між їхніми родинами. Ці відносини визначають, як відомо, і правові установки в українському народі. З одного боку, у відносинах почесного батьківства утверджуються довіра, рівність, демократизм, колективізм, пошанування, обов'язковість, відповідальність, а з іншого – почесне батьківство часто ставиться від вимог позитивного права і допомога почесним батькам усупереч правовим нормам на рівні побутової свідомості не вважається неправомірною серед чи не більшості представників українського народу.

Ще одною характеристикою правової ментальності українців у диспозиції стосунків між «своїми» і «чужими» є толерантне ставлення їх до представників інших народів. Про це пише М. Костомаров, коли аналізує ставлення українців до євреїв, поляків, росіян [10, с. 177 – 179].

Що стосується сфери комунікації між світом живих і світом мертвих, тобто потойбічним світом, то тут джерела правової ментальності глибокі в глибинні віки. Цікаво те, що в обрядово-звичаєвій культурі предків українців відображено усвідомлення ними померлих як суб'єктів. Так, виникнення та розвиток на території України у XVII – XII ст. до н. е. поховального обряду у племен епохи бронзи було покликано розв'язати конфлікт між природою і культурою тодішньої людини. Конкретна смерть означала не що інше, як вторгнення природи у сферу культури, наслідком якого було руйнування соціальних зв'язків і загроза хаосу для всього колективу. Конфлікт розв'язувався тим способом, що встановлювався поховальний обряд як початкова фаза переправи померлого з реального у потойбічний світ з явним наміром хоча б частково опанувати його. Тобто проблема розв'язувалася ідеологічно (як і в наш час), але в дусі міфологічної свідомості. Племена так званої зрубної культури на території України у бронзову епоху свідомо і цілеспрямовано здійснювали обрядовим шляхом перехід, переправу небіжчиків із життя до смерті, із цього світу в інший, із культури до природи, тим ніби узявши культурою процес під контроль [14, с. 5–6].

Традиція пам'ятати своїх предків, ушановувати їхню пам'ять сприяє не тільки моральному вихованню, але й спрямовує увагу кожної особи на те, що її діяння оцінюються і за життя, і після його закінчення. З погляду етики, вшанування природи особи передбачає необхідність розв'язання проблем правового виховання. Тому серед приписів, що регулюють поведінку людини, особливе місце належить звичаєво-традиційним [1, с. 78].

Особам, що тільки засвоюють правові норми на початковому етапі життя, треба створити умови для втілення правомірних прагнень у конкретних

діях. Це можна простежити, зокрема, на прикладах етнопедагогічних обрядів річного циклу, що їх повною мірою і послідовно викладено у відомій праці О. Воропая «Звичаї нашого народу» [3].

Свята Різдва, Меланка, Василя, Водохреща, Великодня та інші є засобом впливу на емоційний світ людини, днями нарощування емоцій, зокрема, через співи, сценки посівання, рядження, сценки ораторських виступів під час виконання речитативів. Названі ритуальні дійства виступають одночасно правомірними звичаєвими засобами реалізації свобод, що сприяють добротності. Під час таких дійств бажають добра, щастя, любові іншій людині, іншій родині. На думку вчених, уміння бажати іншому добра сприяє вправлянню у добродійстві, запобігає правопорушенням, створюючи ґрунт для любові до навколишніх [9, с. 318]. Поняття доброзичливості, любові до навколишніх, співчуття, милосердя, поваги до прав, свобод іншої людини лежать в основі морально-правових цінностей названих свят. Значимість правових цінностей стверджується через переживання під час драматизації, інсценування, вертепних дійств, зазвичай реалізуючись у них. Завдяки відповідним народним дійствам створюються умови для переживання, що є станом людини, в якому її серце, душа й розум унаслідок доброзичливості бажують добра, здійснення правомірних інтересів іншій людині.

Зміст народно-поетичних творів (колядок, щедрівок, веснянок, гаївок тощо) несе усвідомлення обов'язків щодо іншої людини, вчить вшановувати сім'ю, оспівує кращі її здобутки, спрямовує особу до певного ідеалу людини, до правомірної мети та правомірних засобів її втілення [11, с. 119]. Під час виконання колядок, щедрівок, «засівання» виконується звичаєве дійство-рядження, яке, зокрема, не тільки засвідчує самовираження індивіда, але й повагу до іншої людини, визнання її правового статусу. Символічні обрядові дійства є актами правомірної поведінки, які стимулюють правомірну поведінку інших осіб – спостерігачів відповідного дійства. Без розуміння цього неможливе розуміння правової ментальності українського народу, наприклад того факту, що «характерною особливістю українського звичаєвого права є його різноманітна яскрава обрядовість... Майже не існує процесуального акту чи інституту, які б не мали свого обряду-символу. Здавна встановлені, – зазначає відомий дослідник українського права А. Яковлів, – ці обряди незмінно й точно у всіх деталях виконуються протягом віків» [17, с. 231]. Причому, за словами А. Булашова, особливістю світогляду українського народу є те, що «підвалини життя його складаються і твердо спираються на його релігійні погляди і вірування» [2, с. 22].

У народній звичаєво-обрядовій культурі можна знайти паралелі із системою розвитку дитячої особистості, яку здійснюють при колядуванні, постановці вертепу, посіванні, гаданні, святкуванні дня Святого Миколая. Засади, якими керується народна педагогіка під час їх виконання, є похвала,

емоційне сприймання результатів дитячої творчості. Вони складають основні механізми, що спрямовують спадкові потяги дитини до самовияву через такі етапи: 1) вільний вибір варіанту правомірної діяльності; 2) пошук адекватної форми вираження того правового стану, який дитина переживає, чи пережила, чи мріє побувати в ньому. Народна педагогіка, керуючись засобами комунікації, прогнозує правомірну поведінку дитини, спираючись на основну засаду народознавства – природовідповідність. Відповідно до неї в дітей розвивається високий рівень самостійності, здатності до позитивної саморегуляції та самовдосконалення на підставі однакового, рівного ставлення до себе, такі до навколишніх. Отже, відбувається так зване олюднення людини, з яким пов'язана ще одна особливість ментальності українського народу – визнання рівності прав людей незалежно від віросповідання. Такий ментально-правовий демократизм на ґрунті релігії не був, однак, характерним для питань міжнаціональних відносин на етнічному ґрунті. Про це, зокрема, свідчить дослідження Т. Рильського, який наголошував на тому, що «вороже ставлення українського народу до панівляхів і до жидів має зовсім іншу, не релігійну основу» [15, с. 46].

Отож, усі національні обрядові зимові свята українців мають багатостороннє значення. По-перше, вони є засобами як соціалізації загалом, так і правової соціалізації; по-друге, виступають символами утвердження певних ідеалів, настановами на правомірні форми самовираження.

Обрядові дійства народних традицій обов'язково перепліталися з пісню, яка давала злет душі (якість такого почуття В. Монетті та Петрарка відносили до найвищого блага людини), емоційної наснаги. Щоправда, на сьогодні втрачаються давні українські співочі традиції. З пам'яток, зокрема з матеріалів Київського братського колегіуму, відомо, що колись в Україні вміли співати на вісім голосів. А ще в народі кажуть, що свято Зеленої Неділі з'єднувало живих і померлих. За традицією в неділю розважалися, пригощали один одного пирогами. Увечері їли вареники, а в понеділок збиралися на кладовищі, поминали покійних, прибирали могили.

Гуманістична природа звичаєвої культури знімає суперечності між людьми та суспільством. Гуманістичний підхід до особи в етнопедагогіці

передбачає свободу особистої життєтворчості і відкриття в ній універсальності з проектуванням діяльності за законами краси та любові. У цьому, на нашу думку, виражається зміст і суть процесу правомірної взаємодії людини та суспільства.

Висновки. Ми сприймаємо звичаєву культуру як сферу свободи вибору особою варіантів правомірної поведінки, засіб підвищення рівня правосвідомості. Засоби народної обрядовості українського народу впливають на поведінку особистості і сприяють формуванню в неї гуманності – особливої риси світогляду, правової культури, а також осмисленню причетності людини до долі її народу, розумінню нею понять зради, обов'язку, свободи, права, добра, відповідальності.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що засоби обрядовості українського народу виконують, зокрема, функцію взаємодії правових виховання та навчання зі стимулюванням гуманності, волелюбства, працелюбності особи за допомогою таких способів, як сприймання, усвідомлення, відтворення, творча діяльність, переживання та пошук.

Педагогічні та психологічні дослідження доводять, що емоційне насичення людського буття – чинник олюднення людини. Засоби обрядовості наводять шлях до народження в людині гуманних рис, що сприяє гуманізації стосунків у суспільстві через усвідомлення та дотримання прав, свобод і обов'язків людини й громадянина. Вони відіграють іще належним чином непоціновану роль у так необхідній сьогоднішній Україні трансформації правової свідомості та адаптації її до європейських стандартів [12, с. 223].

На підставі здійсненого аналізу можна зробити висновок, що правова традиція українського народу отримує оригінальне вираження в його правовій ментальності, зокрема у звичаєво-обрядовій культурі. При цьому означена сфера буття українського народу виявляється більшою мірою пов'язаною з його релігійною ментальністю, ніж будь-яка інша. Вона – найбільш консервативна з огляду на можливості її руйнування, але водночас поступова її ерозія означає негативні наслідки для правової ментальності, а відтак і для правової свідомості її носія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балинська О. М. Національні ознаки мовленнєвого етикету українців / О. М. Балинська // Мова і культура нації / За заг. ред. Токарської А. С. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ, 2001. – С. 76–84.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. / Г. О. Булашев – К.: «Довіра», 1992. – 415 с.
3. Воропай Олександр. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т.1./ О. Воропай / – К.: Мале вид. підприємство «Оберіг», 1991. – 456 с.
4. Головінський І. З. Праці з психології / І. З. Головінський – К.: Видавництво «Аконіт», 2008. – 315 с.
5. Горський В. С. Біля джерел. Нариси з історії філософської культури України / В. С. Горський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – 257 с.
6. Гринів О. Виховний ідеал українця в науковій спадщині Володимира Яніва та Григорія Ващенко / О. Гринів // Народознавчі зошити. – 1995. – двомісячник зошит 4 (липень-серпень) – С. 193–197.
7. Ігнатенко І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців: життєвий шлях людини: історико-етнологічне дослідження у 5-ти томах. – Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура /наук. Ред.. М. Гримич. – / І. Ігнатенко/ – К.: Дуліби, 2008. – С. 5–12.
8. Каменська І. Українська родина /І. Каменська // Домінанти духовного світу українців: навчальний посібник / Упорядник Л. М. Горболіс, О. Є, Єременко. – Суми : Університетська книга, 2010. – С. 27–36.

9. Катрій Юліян Я о. ЧСВВ. Пізнай свій обряд! Літургійний рік Української Католицької Церкви. Частина I., Друге Видання / Українська духовна бібліотека. Частина 56. – Нью-Йорк – Рим, Видавництво оо. Василіян. 1982. – 493 с.
10. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров ; [упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай]. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
11. Липський Б. М. Духовність нашого обряду. / Б. М. Липський / – К.: «Філософська і соціологічна думка», Видавництво гуманітарної літератури «Абрис», 1991. – 271 с.
12. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере : вопросы теории (от познания к постижению права) / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юридическая литература, 2002. – С. 239.
13. Опольська Н. М. Правова соціалізація дитини як складова процесу розвитку правової свідомості / Н. М. Опольська // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 45. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 9–97.
14. Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / В. В. Отрощенко // Обряды и верования древнего населения Украины. Сб. науч. Тр. / АН УССР. Ин-т археологи; РЕД кол. Зубарь В.М. (отв. Ред.) и др. – К. : Наук. думка. 1990. – С. 5–17.
15. Рильський Т. Р. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. / Т. Р. Рильський. – К.: «Либідь». 1991. – С. 25–52.
16. Савчук Б. Українська етнологія / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 559 с.
17. Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий» : з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. / Н. М. Яковенко // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – К. : Типографія Лаври. – 1992. Т. 1. – К. : Типографія Лаври. – 1992. – С. 47–91.